

УДК 342.2

Талдикін О.В. ©

кандидат юридичних наук, доцент
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

DOI: 10.31733/2078-3566-2018-1-84-88

ФОРМА ДЕРЖАВИ ВІДПОВІДНО ДО ПАКТІВ І КОНСТИТУЦІЇ ПРАВ І ВОЛЬНОСТЕЙ ЗАПОРІЗЬКОГО ВІЙСЬКА

Проаналізовано модель форми держави відповідно до «Пактів і Конституції прав і вольностей Запорозького війська» Пилипа Орлика. Визначено структуру моделі форми держави із розглядом додаткової складової: форми домінуючого суспільно-економічного укладу. Надано особливості державного суверенітету. Подано класифікацію носіїв державної влади. Визначено форму державного правління, форму адміністративно територіального устрою та форму державного політичного режиму.

Ключові слова: Конституція, Пакти, Військо Запорозьке, суверенітет, форма держави, форма державного правління, форма адміністративно-територіального устрою, форма державного політичного режиму, форма домінуючого суспільно-економічного укладу.

Постановка проблеми. Значення для національної політико-правової думки такого унікального документа, яким є «Пакти і Конституція прав і вольностей Запорозького війська» П. Орлика важко переоцінити, адже він являє собою яскравий приклад розвитку державно-правових відносин на території українських земель на початку XVIII століття та відображує той рівень досвіду державотворення, що мали державні мужі Війська Запорозького, які з веління долі перетворилися на політичних емігрантів.

На думку О. Кесіна, незважаючи на той факт, що «Пакти...» 1710 року залишилися лише конституційним проектом і не були застосовані на практиці, вони розроблялися їх авторами як документ, що регулював би конституційні питання у Війську Запорозькому після його виходу зі складу Російської держави [1]. Отже, попри неабиякий інтерес до цього документа з боку фахівців-науковців: істориків, правників-державознавців, та ступінь дослідження документа як вагомий пам'ятки політико-правової думки, актуальним, на наш погляд, залишається моделювання форми держави, що могла бути утворена за умов позитивного для П. Орлика та його прихильників вирішення вельми складної зовнішньополітичної ситуації, в якій вони опинилися після Полтавської битви та поразки військ Карла XII.

Метою даної роботи є спроба визначення моделі форми держави відповідно до тексту угоди «Пакти й Конституція прав і вольностей Війська Запорозького», яка була укладена між новообраним гетьманом, старшиною, запорожцями, реєстровим козацтвом 5 квітня 1710 року під містечком Бендерами на загальній Раді.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Автор використовує текст «Пактів і Конституції прав і вольностей Запорозького війська», що зберігається у фонді «Справи про Україну» Російського державного архіву давніх актів (РДАДА) і був виявлений в листопаді 2008 року співробітниками ЦДІАК України О.Б. Вовк та Г.В. Путовою під час службового відрядження [2]. Зазначимо, що автор не ставить на меті розгляд питання автентичності тексту пактів, залишаючи його на розсуд відповідних співробітників ЦДІА.

Виклад основного матеріалу. Форма держави, в широкому розумінні: відображення зовнішнього прояву соціально-класової сутності держави через характеристику її складових елементів, які розкривають організаційно-структурний, територіально-національний, адміністративний зміст, сукупність способів і методів здійснення державної влади [3, с. 79]. Доцільним, на наш погляд, є врахування ретроспективного погляду на структурні елементи форми держави, відповідно до епохи станово-кастового суспільства, яке було засноване на правовій нерівності його членів та в якому розвивалися історичні її варіанти. Надмірна державна регламентація суспільного життя в епоху станово-кастового суспільства обумовлювала виникнення та розвиток таких варіантів держави,

повна характеристика форми яких потребує, на наш погляд, визначення додаткової складової. Такої складової, яка б чітко відображала її соціально-класовий зміст. Отже, вважаємо, що доречним було б визначення четвертого елемента форми держави: форми (домінуючого) суспільно-економічного укладу. Таким чином, структура форми держави – це її внутрішня будова, що традиційно складається із трьох елементів: форми державного правління, форми державного територіального устрою та форми державного політичного режиму. Враховуючи ретроспективний аспект, цілком логічним буде визначення деяких додаткових позицій, зокрема: суверенітету, типу держави по відношенню до релігії, а також форми домінуючого соціально-економічного укладу.

Назва держави: більшість офіційних документів того часу використовує назву «Військо Запорозьке». «Пакти і Конституція прав і вольностей Запорозького війська» не є винятком: «зъ тымъ ж[е] войскомъ Запорожскимъ и народомъ малороссійскимъ» [4]. Разом з тим текст конституції містить також і такі варіанти. І. Фаріон з цього приводу зазначає: «Показовим є не лише написання пам'ятки руською мовою, а наскрізне вживання зазвичай оцінно-атрибутивних лексем-концептів: апелювання на отчизна, хоронімів та їхніх похідних: «Украина, Отчизна Малороссійска», «Отчизна наша Малая Россія», «Отчизн[е] Малороссійской, матц[е] нашой», «О интересахъ отчизны малороссійской», «свободити отчизну нашу Малую Россію отъ неволничого ярма московскаго»; п'ять разів ужито хоронім Украина і відносні похідники «городамъ украинскимъ» (2); численні прикметникові етноніми: «народ Малороссійскій», «народъ валечный стародавний Козацкій», «народъ вольный Малороссійскій», «народъ вольный Козацкій», «обывателей малороссійскихъ», «народъ порабощенный и утисненный малороссійскій», «синовъ малороссійскихъ» – усе це відображає найвищий руський ідеал того часу, висловлений у стрижневому терміні тодішньої правосвідомості «ц[е]лости правъ и вольностей своихъ боронити», що визначено самим Богом та природою» [5, с.129–130]. Однак попри наявність кількох варіантів, назва «Військо Запорозьке» використовувалась в якості визначення тієї частини українських земель, на яку розповсюджувалася влада гетьмана.

Столиця: «Пакти і Конституція прав і вольностей Запорозького війська» прямо вказують місто, яке визначається як столиця: «Городъ стол[и]чный Кієвъ...» [4, п. 13].

Суверенітет: укладення «Пактів і Конституції прав і вольностей Запорозького війська» відбувалося у надзвичайно складній внутрішньополітичній ситуації, яка обумовила специфіку взаємовідносин гетьмана та короля Швеції Карла XII. Стаття друга Пактів не просто вказувала на протекторат Швеції, а й визначала його безстроковий пролонгований характер: ««упросити у королевского в[е]л[и]ч[е]ства шведского такого трактату, чтобъ его в[е]л[и]ч[е]ство и его сукцессорове паяснейшыя корол[е] шведскіи вечными протекторами Украіны титуловалися и самимъ деломъ зоставали для болшой крепости [о]тчизны п[а]шой й для захованя оной целости в правахъ наданыхъ и границяхъ...» [4, п. 2]. У даному аспекті важливим є також наголошення про згоду протектора-монарха на вибори гетьмана та затвердження кандидатури новообраного.

Треба зазначити, що протекторат, як форма залежності у міждержавних відносинах, за якої держава, яка знаходиться під захистом (протекцією) іншої держави передбачає делегування частини суверенітету державі протектору. Держава, що є суб'єктом такого захисту, як правило, позбавлена повноти суверенітету у зовнішніх відносинах (зовнішній суверенітет) при збереженні його у внутрішніх (внутрішній суверенітет). Однак держава, яка знаходиться під протекторатом, може зберігати й деяку ступінь міжнародної правосуб'єктності, хоча здійснення її правоспроможності делеговане державі-протектору [6].

Сумнівною видається саме повнота зовнішньополітичної незалежності Війська Запорозького.

Форма державного правління традиційно визначає порядок утворення вищих органів державної влади:

- 1) характер взаємовідносин між вищими та іншими державними органами;
- 2) характер взаємовідносин між верховною державною владою і населенням;
- 3) ступінь участі населення у формуванні вищих органів державної влади [3, с. 81].

Відповідно до тексту «Пактів і Конституції прав і вольностей Запорозького війська», форма правління мала усі ознаки виборної обмеженої монархії. Влада гетьмана обмежувалася передусім на користь Генеральної старшини. Главою держави був Гетьман, який би обирався безстроково представниками усіх верств населення. На безстроковість повноважень глави держави вказує той факт, що «Пакти...» не містили такої важливої складової, як строк повноважень гетьмана. Таким чином, цей строк не обмежувався вза-

галі. Гетьман складав присягу на вірність державі і символізував її єдність. Виборність і безстроковість (пожиттевість), таким чином, виступали характерними рисами верховної влади. Глава держави титулувався як «ясновельможний Гетьман», мав би власну резиденцію, видавав би *ордонанси* та, згідно з дев'ятим пунктом, мав право: «ки на свой персональний пожитокъ упогребляти, доволствуячися своїми оброками и приходами, на булаву и на особу его гетманскую належачими, яко то индуктою, полкомъ Гадацкимъ, сотнею Шептакувскою, добрами Почеповскими и Оболонскими и иншими интратами, якіе здавна ухвалены и постановлены на урядъ гетманскій» [4, п. 9].

На дуалістичний характер верховної одноосібної влади вказують повноваження гетьмана у сфері виконавчої влади, викладені у десятому та одинадцятому пунктах:

- право здійснювати загальний нагляд за діяльністю органів виконавчої влади;
- право затверджувати вибір найвищих урядовців і полковників;
- право на контроль да діяльністю козацької старшини з метою запобігання всілякого роду зловживанням [4, п. 10–11].

Треба підкреслити, що гетьман, як глава держави, разом з Генеральною старшиною мав би вирішувати і відповідні законодавчі питання у період між скликаннями Генеральної Ради: «Если бы зас, опрочъ тыхъ вышгьреченныхъ, до Енеральной Рады назначенныхъ терм[и]новъ, притрафлялися якіе публичные sprawy скорого управления, исправления и отправления потребующіе, теды ясневельможный гетманъ моцень и воленъ будеть зъ обралою енеральной старшины, таковые д[е]ла повагою своею гетманскою управляти и отпраовати» [4, п. 6].

У цьому параграфі також наведено особливості співвідношення гетьмана, генеральної старшини і нижчої козацької адміністрації. Мова йде не тільки про те, що вища влада має належати виключно гетьманові та Генеральній Раді у складі генеральної старшини, але й, що важливо, про право Генеральної Ради давати поради гетьману та його наступникам. Всі члени Генеральної Ради за наказом гетьмана повинні були збиратися тричі на рік – на Різдово, Великдень і Покрову в резиденції гетьмана для слухання і обговорення справ.

Таким чином, попри наявність спроби розподілу влади на законодавчу: Генеральна Рада і гетьман; виконавчу: гетьман і Генеральна старшина; та судову: Генеральний суд, наявність повноважень у законодавчій сфері та контроль над виконавчою владою вказують на специфічний дуалістичний характер влади глави держави.

Форма державного територіального устрою, розуміється як внутрішній поділ держави на складові частини та характер взаємовідносин між ними та державою [3, с. 80].

Внутрішній поділ держави на складові частини: текстом «Пактів і Конституції прав і вольностей Запорозького війська» було проголошено про незмінність кордонів держави гетьмана. Кордони встановлювалися відповідно до умов Зборівського мирного договору, підписаного в 1649 році між Б. Хмельницьким та урядом Речі Посполитої. Таким чином, територія держави складалася з трьох воєводств (Київського, Брацлавського та Чернігівського), а її західний кордон мав проходити по річці Случ [4, п. 2].

Характер взаємовідносин між складовими частинами та державою: четвертий і п'ятий параграфи затверджували автономні права Війська Запорозького Низового. Перш за все Дніпро і землі Січи мали бути звільнені від московських укріплень, фортець і повернуті війську. Після визволення України гетьман зобов'язувався повернути Війську Запорозькому міста Терехомирів, Переволочну, Кемберду, прилеглі землі, Кодацьку фортецю [4, п. 4, 5].

У тринадцятому параграфі наголошувалося на міському самоврядуванні: «Городъ столечный Кіевъ и инные українскіе города з маїстратами своїми, во вс[е]хъ правах и привилеяхъ слушне наданыхъ, непорушимо жебы захованы были, повагою сего акту елекціального постановляється и подтвржене оныхъ своего часу гетманской власти поручается» [4, п. 13]. Безумовно, це свідчить про прагнення імплементувати Магдебурзьке право до «Пактів і Конституції прав і вольностей Запорозького війська».

Враховуючи вищенаведене, форма державного територіального устрою, згідно з текстом «Пактів і Конституції прав і вольностей Запорозького війська» більш за все підпадає під характеристику *унітарної децентралізованої держави*.

Форма державного політичного режиму: основою для класифікації державно-правових (політичних) режимів, тобто способів та методів здійснення державної влади, є таке:

- рівень розвиненості політичної демократії;
- реальний політико-правовий статус особи [3, с. 88].

Про участь народу у формуванні державних органів та рівень розвиненості пред-

ставницької демократії вже свідчить визначена вище форма правління: виборна монархія. Виборність, обмеженість верховної влади, колегіальність у прийнятті рішень були традиційними рисами як козацького, так і шляхетського врядування.

Разом з тим одноосібність та пожиттєвість монархічної верховної влади гетьмана, її специфічний дуалістичний характер свідчать про елементи автократії. Не треба забувати про те, що на початку XVIII століття народовладдя ще знаходилося на початку свого розвитку, а демократичні інституції взагалі не мали можливості домінувати в якості способів та методів здійснення державної влади.

Реальний політико-правовий статус особи згідно з «Пактами...» також не можна визначити однозначно. З одного боку, як зазначає О. Кресін: у цьому документі втілена ідея про багатостанову політичну суб'єктність, що було кроком до новочасної ідеї про всестановість влади. Народ і козацтво вже не виступають як тотожні категорії. Народ згідно з документом отримує суб'єктність у політичних процесах [1].

З іншого – ми маємо можливість простежити реакційно-клерикальний тип держави. Після буржуазних революцій Європи XVII століття релігійна нетолерантність, коли релігійні організації інших культур зазнавали жорстокої дискримінації, мала чітку тенденцію до поступового послаблення. В цей час вже відомо та починає закріплюватися право на свободу віросповідання, але ще нічого не було сказано про те, що людина може взагалі не сповідувати жодної віри. Вирішення релігійного питання у «Пактах і Конституції прав і вольностей Запорозького війська» толерантним аж ніяк не назвеш. Так, першим параграфом документа православ'я було проголошено державною релігією. Документ передбачав незалежність української церкви при формальному її підпорядкуванні Константинопольському патріархові та покладав на гетьмана обов'язок викорінення всякого іновірства: «должень *будет* оноє искореняти, пропов[е]датися і разширатися оному не допускати. Інов[е]рцємь сожитія на Україн[е], а *наибарз[е]й* злов[е]рїю жидовскому не позволяти и на тоє вс[е] стараня ложити, жебы єдина в[е]ра православная восточнаго испов[е]данія, под послушенствомъ с[в]я[т]и[с]шого ап[о]столского фрону константинопольского в[е]чне утвержена была, из помноженемъ хвалы Б[о]жой, ц[е]рквей святых, а з цв[е]ченемъ в наукахъ вызволеныхъ синовъ малороссийскихъ, разширалася, и яко кринь в тернії, межи окрестными інов[е]рными панствами, процв[е]тала» [4, п. 1]. Таким чином, католицьке, греко-католицьке, протестантське віросповідання, а також іслам та іудаїзм заборонялися. Це свідчить не стільки про *клерикальний тип держави*, що був розповсюджений у ті часи, скільки вказує на реакційний характер його релігійної нетерпимості.

Визначення форми державного політичного режиму є мабуть найскладнішим завданням у даній роботі. На нашу думку, клерикально-автократичний з елементами станової демократії державно-політичний режим, мабуть, найбільш відповідає змісту документа.

Форма домінуючого суспільно-економічного укладу: суспільство українських земель початку XVIII століття залишалось становим. У свою чергу, станово-кастове суспільство базувалося на існуванні та взаємодії декількох економічних підсистем укладів, із яких один уклад, безумовно, був *домінуючим* та визначав порядок, спосіб організації виробництва, обміну та розподілу матеріальних благ, а також обумовлював відповідні форми експлуатації залежних станів пануючим. Форма суспільно-економічного укладу – це порядок (спосіб) організації процесу виробництва, який обумовлює відповідні легалізовані та санкціоновані державою правила експлуатації, визначає належність держави до тієї чи іншої суспільно-економічної формації [7, с. 58].

Враховуючи соціально-економічний розвиток того часу, безперечно домінування феодальних відносин домінуючою формою суспільно-економічного укладу була *маноріальна* (від лат. *maneo* – залишаюся, мешкаю, названа феодальної вотчини): характеризується наявністю ієрархії у володарів на землю, при якій залежні працівники (селяни) самостійно вели своє господарство, були об'єднані у селянські общини та віддавали володарям частину продукту у формі відробіткової, натуральної та грошової ренти [7, с. 59].

Висновки. Таким чином, все вищенаведене дало можливість сформулювати такі висновки:

- стаття друга «Пактів...» не просто вказувала на *протекторат* Швеції, а й визначала його безстроковий пролонгований характер, отже, сумнівною видається саме повнота зовнішньополітичного суверенітету Війська Запорозького;
- відповідно до тексту «Пактів і Конституції прав і вольностей Запорозького війська» форма правління мала усі ознаки виборної обмеженої монархії;
- влада гетьмана обмежувалася передусім на користь Генеральної старшини;

- попри наявність спроби розподілу влади на законодавчу: Генеральна Рада і гетьман; виконавчу: гетьман і Генеральна старшина та судову: Генеральний суд, наявність повноважень у законодавчій сфері та контроль над виконавчою владою вказують на специфічний дуалістичний характер влади глави держави;
- форма державного територіального устрою, згідно з текстом «Пактів і Конституції прав і вольностей Запорозького війська», більш за все підпадає під характеристику унітарної децентралізованої держави;
- клерикально-автократичний з елементами станової демократії державно-політичний режим, мабуть, найбільше відповідає змісту документа;
- домінуючою формою суспільно-економічного укладу була *маноріальна* (від лат. *maneo* – залишаюся, мешкаю, названа феодалної вотчини): характеризується наявністю ієрархії у володарів на землю, при якій залежні працівники (селяни) самостійно вели своє господарство, були об'єднані у селянські общини та віддавали володарям частину продукту у формі відробіткової, натуральної та грошової ренти.

Бібліографічні посилання

1. Кресін О. Політичний і правовий виміри Конституції Пилипа Орлика: до 300-річчя видатної пам'ятки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=3492>
2. Вовк О.Б. Конституція Пилипа Орлика: оригінал та його історія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.archives.gov.ua/Publicat/AU/AU_3_4_2010/14.pdf
3. Талдикін О.В. Типологія та форма держави // Теорія держави і права : підруч. / кол. авт.; кер. авт. кол. канд. юрид. наук, проф. Ю.А. Ведерніков. – 2-е вид., перероб. і доп. – Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2015. – С. 79.
4. РДАДА (Російський державний архів давніх актів), ф. 124, оп. 2, спр. 12, арк. 2-12 зв.
5. Фаріон І.Д. «Конституція Пилипа Орлика 1710 року» крізь призму її базових когнітивних термінів // Вісн. Нац. ун-ту "Львів. політехніка". – 2011. – № 709. – С. 125-131.
6. Броунли Я. Международное право : в 2-х кн. / пер. с англ. канд. юрид. наук С.Н. Андрианова. – М. : Прогресс, 1977. – Кн. 1. – 538 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lib.sale/mejdunarodnoe-pravo-besplatno/vassalitet-syuzerenitet-protektorat-65301.html>
7. Талдикін О.В. Форма держави: еволюційний підхід, ретроспективний аналіз // Вісник Дніпропетровського держ. ун-ту внутр. справ. – 2010. – № 2. – С. 52-60.

Надійшла до редакції 01.03.2018

SUMMARY

Taldykin A.V. The form of the state in accordance with the Covenants and the Constitution of the rights and liberties of the Zaporozhye Army. The model of the form of the state is analyzed in accordance with the "Pacts and Constitution of the rights and liberties of the Zaporozhye army" Filip Orlik. The structure of the model of the form of the state is determined with consideration of an additional component: forms of the dominant socioeconomic structure. Features of state sovereignty are given. Classification of the bearers of state power is presented. The form of state government, the form of the administrative territorial structure and the form of the state political regime are determined.

The above information made it possible to formulate the following conclusions:

- the article of the second pacts did not simply refer to Sweden's protectorate, but also determined its indefinite, prolonged character, therefore, it is doubtful is the completeness of the foreign political sovereignty of the Zaporozhye Army;
- in accordance with the text of the Covenant and the Constitution of the rights and liberties of the Zaporozhye army, the form of government had all the features of an elected limited monarchy;
- the power of the hetman was limited primarily to the benefit of the General Sergeant;
- despite the attempt to divide the power into the legislative General Council and the hetman; executive: the hetman and the General foreman and the judicial General Court, the presence of powers in the legislative sphere and control over the executive power point to a specific dualistic nature of the power of the head of state,
- the form of the state territorial structure, according to the text of the Covenant and the Constitution of the rights and liberties of the Zaporozhye army, is most likely to fall under the description of a unitary decentralized state;
- clerical-autocratic with elements of class democracy, the state-political regime is perhaps most consistent with the content of the document under study;
- the dominant form of the socioeconomic order was the manorial (from the Latin *Maneo* - I remain, I live, called the feudal fiefdom): characterized by the existence of a hierarchy among the owners on the land under which the dependent workers (peasants) independently operated their farms, were united in peasant communities and gave the owners part of the product in the form of developmental, natural and money-rent.

Keywords: *Constitution, Covenants, Zaporozhye Army, sovereignty, form of state, form of government, form of administrative territorial structure, form of state political regime, form of dominant socio-economic structure.*

* * *